

प्रकरण पाचवे
सारांश आणि निष्कर्ष

प्रकरण पाचवे

सारांश आणि निष्कर्ष Summary and Conclusions

“पर्यावरणाची गुणवत्ता आणि मानवी आरोग्य: कोल्हापूर शहरातील राजेंद्रनगर झोपडपट्टीचा एक अभ्यास” हा प्रस्तुत संशोधनाचा विषय आहे. प्रस्तुत लघुशोधनिबंधाची विभागणी एकूण पाच प्रकरणात केली आहे. प्रस्तुत पाचव्या प्रकरणात, आधीच्या चार प्रकरणांचा सारांश आणि प्रमुख निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

प्रकरण पहिले : नागरीकरण आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ : एक दृष्टीक्षेप

नागरीकरण आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ यामध्ये सहसंबंध असलेला दिसून येतो. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये दुय्यम स्त्रोतातून मिळविलेल्या सांख्यिकी माहितीच्या आधारे जागतिक पातळीवरील नागरीकरण प्रवाह, भारतातील नागरीकरण प्रवाह, महाराष्ट्रातील नागरीकरण प्रवाह याविषयी थोडक्यात विवेचन करण्यात आले आहे. नागरीकरणाच्या प्रवाहाबरोबरच जागतिक पातळीवरील, भारतातील, महाराष्ट्रातील व कोल्हापूर शहरातील झोपडपट्ट्यांमध्ये वाढ कशी होत गेली हे देखील निवडक आकडेवारीवरून स्पष्ट करण्यात आले आहे.

प्रकरण दुसरे: संशोधन साहित्याचे परिशिलन आणि पद्धतीशास्त्र

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये दोन विभाग केले आहेत. पहिल्या विभागामध्ये उपलब्ध साहित्याच्या परिशिलनावरून आधीच्या संशोधनातील प्रमुख निष्कर्षांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. प्रकरणाच्या दुसऱ्या विभागामध्ये प्रस्तुत अभ्यासासाठी अवलंबण्यात आलेल्या संशोधन पद्धतीविषयीचे विवेचन आहे.

प्रस्तुत अभ्यासाची विशिष्ट उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे ठरविण्यात आली होती :

१. राजेंद्रनगर झोपडपट्टीवासियांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचे अध्ययन करणे.
२. झोपडपट्टीवासियांच्या आरोग्याच्या संदर्भात झोपडपट्टीतील पर्यावरणाचा अभ्यास करणे.
३. झोपडपट्टीवासियांच्या आरोग्यविषयक दर्जाचा अभ्यास करून त्यांना उपलब्ध असणाऱ्या आरोग्यविषयक सेवांचा अभ्यास करणे.
४. झोपडपट्टीतील पर्यावरणाची गुणवत्ता आणि झोपडपट्टीवासियांचा आरोग्यविषयक दर्जा या दोहांतील सहसंबंध तपासणे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी कोल्हापूर शहरातील राजेंद्रनगर या झोपडपट्टीची हेतुनिष्ठ नमुनानिवड पद्धतीने (Purposive Sampling) निवड केली आहे. कोल्हापूर महानगरपालिका झोपडपट्टी विभागातून मिळालेल्या माहितीनुसार, राजेंद्रनगर झोपडपट्टीमध्ये एकूण १३४० झोपड्या आहेत व तेथील लोकसंख्या ४८२७ इतकी आहे. तथापि, प्राप्त झालेल्या झोपडपट्टीधारकांच्या यादीनुसार राजेंद्रनगरमधील काही प्लॉट्स रिकामे असल्याचे तर काही प्लॉट्स सार्वजनिक स्वच्छतागृहांसाठी राखीव असल्याचे दिसून आले. हे सर्व प्लॉट्स वगळता राजेंद्रनगर झोपडपट्टीत प्रत्यक्षात सुमारे ८०० झोपड्या असल्याचे संशोधकाला दिसून आले. संशोधकाजवळ असणारा वेळ आणि पैसा या बाबी ध्यानात घेऊन राजेंद्रनगरमधील १० टक्के झोपड्यात राहणाऱ्या कुटुंबाचा नमुन्यात समावेश करण्याचे ठरविले. त्यानुसार यादृच्छिक नमुना निवड तंत्राच्या सहाय्याने (with the help of random sampling technique) एकूण ८० झोपडपट्टीवासिय कुटुंबांची निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलनासाठी मुलाखत पत्रिकेचा (Interview Schedule) अवलंब करण्यात आला. अभ्यासाची उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून एक मुलाखत अनुसूची तयार

केली. सदर अनुसूचीची पूर्व-चाचणी घेण्यात आली. आवश्यक तेथे प्रश्नांमध्ये दुरुस्त्या करण्यात आल्या. काही प्रश्न वगळले काही नवे प्रश्न समाविष्ट करण्यात आले. सुधारित मुलाखत अनुसूची द्वारे झोपडपट्टीवासियांकडून माहिती मिळविली आहे. नमुन्यात समाविष्ट असणाऱ्या कुटुंबातील कुटुंबप्रमुखांच्या किंवा त्यांच्या अनुपस्थितीत घरात उपलब्ध असणाऱ्या ज्येष्ठ व्यक्तींच्या मुलाखती घेतल्या आहेत. तथ्य संकलनाचे काम दिनांक ७ जुलै २००५ ते ७ ऑक्टोबर २००५ व १८ फेब्रुवारी २००६ ते १८ जून २००६ या कालावधीत करण्यात आले.

संकलित केलेल्या माहितीचे सांकेतीकरण करण्यात आले. सदरची माहिती समाजशास्त्र विभागात UGC-DRS-Phase-I या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध झालेल्या संगणक प्रयोग शाळेतील संगणकत भरण्यात आली. SPSS या सॉफ्टवेअरच्या सहाय्याने माहितीवर प्रक्रिया करण्यात आली. संगणकाच्या सहाय्याने तयार करण्यात आलेल्या सारण्यांच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले.

मुलाखत पत्रिकेशिवाय, व्यक्तीगत निरीक्षणे तसेच छायाचित्रणाद्वारेही माहिती संकलित करण्यात आली. सदर माहितीचा समावेशही प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

प्रकरण तिसरे : झोपडपट्टीवासियांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील झोपडपट्टीवासियांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती दर्शविणारे ठळक मुद्दे खालीलप्रमाणे :

- ◆ नमुन्यातील बहुतांश (४८.७५ टक्के) उत्तरदाते तरुण वयोगटातील (२३ ते ४५ वर्ष) आहेत.
- ◆ नमुन्यातील बहुतांश (७५ टक्के) उत्तरदाते हे पुरुष होते. तर उर्वरित उत्तरदाते ह्या स्त्रिया होत्या.
- ◆ निवडलेल्या सर्वच (१०० टक्के) उत्तरदात्यांची मातृभाषा मराठी आहे.

- ◆ राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील बहुसंख्य (८५.० टक्के) उत्तरदाते विवाहित होते. नमुन्यात विधवा स्त्रियांचे प्रमाणही लक्षणीय (१२.५ टक्के) दिसून आले.
- ◆ नमुन्यातील बहुसंख्य (८१.२५ टक्के) उत्तरदाते निरक्षर आहेत. म्हणजे राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील रहिवाशांमध्ये अशिक्षितांचे प्रमाण लक्षणीय आहे असे दिसून आले.
- ◆ राजेंद्रनगर झोपडपट्टीत बहुसंख्य (६७.५ टक्के) कुटुंबे विभक्त कुटुंब या प्रकारची आहेत, तर उर्वरित (३२.५ टक्के) कुटुंबे संयुक्त कुटुंब या प्रकारची आहेत.
- ◆ राजेंद्रनगर झोपडपट्टीमध्ये ६ ते १० इतकी सदस्य संख्या असणाऱ्या 'मध्यम आकाराच्या' कुटुंबाचे प्रमाण सापेक्षतः अधिक आहे. या झोपडपट्टीतील प्रत्येक कुटुंबात सरासरी सुमारे ६ सदस्य आहेत.
- ◆ राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या नमुन्यातील ८० कुटुंबामध्ये एकूण ५०२ सदस्य आहेत. त्यापैकी २४१ इतके पुरुष सदस्य व २६० स्त्री सदस्य आहेत. अभ्यासासाठी निवडलेल्या नमुन्यातील कुटुंबामध्ये स्त्री सदस्यांची संख्या सापेक्षतः अधिक आहे.
- ◆ राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या नमुन्यातील कुटुंबातील सदस्यांची एकूण संख्या ५०२ आहे त्यातील साक्षर व्यक्तींची संख्या १६४ (३२.६६ टक्के) इतकी आहे. त्यापैकी ८९ (५४.२ टक्के) पुरुष सदस्य साक्षर आहेत तर ७५ (४५.७३ टक्के) स्त्री सदस्य साक्षर आहेत. झोपडपट्टीतील रहिवाश्यांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी (केवळ ३२.६६ टक्के) असून त्यातही स्त्री-साक्षरतेचे प्रमाण (४५.७३ टक्के) पुरुष साक्षरतेपेक्षा (५४.२ टक्के) कमी आहे.
- ◆ ८० कुटुंबातील एकूण शाळेत जाणाऱ्या मुलामुलींची संख्या ७१ इतकी आहे. त्यापैकी ४२ मुले व २९ मुली शाळेत जातात. या ८० कुटुंबातील, शाळेत न जाणाऱ्या मुलामुलींची संख्या ५५ इतकी आहे. त्यापैकी २५ मुले व ३० मुली आहेत. राजेंद्रनगर

झोपडपट्टीमध्ये मुलींना शाळेत पाठविण्याचे प्रमाण सापेक्षतः कमी असलेले दिसून येते. नमुन्यातील ८० कुटुंबातील शाळा मध्येच सोडलेल्या मुला-मुलींची संख्या ५७ आहे. त्यापैकी २६ मुलांनी व ३१ मुलींनी शाळा मध्येच सोडलेली आहे. इथेही शाळा मध्येच सोडून देण्याच्या बाबतीत मुलींचे प्रमाण सापेक्षतः अधिक असल्याचे दिसून येते.

- ◆ बहुसंख्य (२१.२५ टक्के) मुलांना दारिद्र्य आणि पैशाचा अभाव या मुख्य कारणांमुळे शाळा मध्येच सोडून देणे भाग पडले आहे.
- ◆ ८० कुटुंबातील अर्थप्राप्तीसाठी कोणत्या ना कोणत्या व्यवसायात गुंतलेल्या एकूण व्यक्तींची संख्या १६५ इतकी आहे. त्यापैकी १३८ पुरुष सदस्य व २७ स्त्री सदस्य आहेत. यावरून चरितार्थासाठी अर्थार्जन ही प्रामुख्याने पुरुषांचीच जबाबदारी आहे आणि घरकाम ही प्रामुख्याने स्त्रियांची जबाबदारी आहे असा दृष्टीकोन झोपडपट्टीवासियांत असावा असे सूचित होते. कदाचित, स्त्रियांना अर्थार्जनासाठी कोणते तरी काम उपलब्ध होत नसण्याची देखील शक्यता आहे.
- ◆ कुशल आणि अकुशल बांधकाम मजूर, हमाली करणारे, हातगाडीवरून फळे किंवा इतर वस्तू विकणारे, ड्रायव्हर इत्यादी व्यवसायात बहुसंख्य पुरुष गुंतलेले आहेत. तर धुणी-भांडी करणारी मोलकरीण, अकुशल बांधकाम मजूर, हातगाडीवरून माल विकणे, भंगार गोळा करणे इत्यादी व्यवसायात बहुसंख्य स्त्रिया गुंतलेल्या आहेत.
- ◆ बहुसंख्य (८५ टक्के) पुरुष सदस्यांचे दैनंदिन उत्पन्न ५१ ते १०० रुपयांपर्यंत आहे तर बहुसंख्य (२१.२५ टक्के) स्त्री सदस्यांचे दैनंदिन उत्पन्न फक्त ३० रुपयांपर्यंत आहे.
- ◆ ८० कुटुंबातील एकूण १४० व्यक्तींना आपली उपजिविका भागविण्यासाठी काम हवे असते परंतु त्यांना रोजगाराचे कोणतेच साधन उपलब्ध नसल्याचे दिसून आले. आधीच आर्थिक स्थिती कमकुवत असलेल्या झोपडपट्टीवासियांना रोजगार उपलब्ध

नसलेल्या आपल्या कुटुंबातील अन्य व्यक्तींचा भार सोसावा लागतो. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती आणखीनच खालावत जात आहे.

- ◆ बहुसंख्य (९१.२५ टक्के) झोपडपट्टीवासिय हिंदू धर्माचे तर ८.७५ टक्के लोक मुस्लिम धर्मीय आहेत.
- ◆ राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील निवडलेल्या नमुन्यात महार जातीच्या रहिवाशांचे प्रमाण सर्वाधिक (४८.७५ टक्के) आहे. बहुसंख्य (८६.२५ टक्के) झोपडपट्टीवासिय सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या विविध मागासवर्गीय प्रवर्गातील आहेत. त्यातही अनुसूचित जातींच्या सदस्यांचे प्रमाण सर्वाधिक (७१.२५ टक्के) आहे.
- ◆ बहुसंख्य (६६.२५ टक्के) कुटुंबाचे मासिक उत्पन्न रु. २५०१ ते रु. ५००० या प्रवर्गात मोडणारे आहे. नमुन्यातील झोपडपट्टीवासियांपैकी बहुसंख्य (७०.० टक्के) झोपडपट्टीवासियांचा मासिक खर्च २५०१ ते ५००० रुपयांपर्यंत आहे. कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न आणि खर्च यासंबंधीच्या आकडेवारीचा तुलनात्मक विचार केल्यास राजेंद्रनगरमधील झोपडपट्टीवासिय उत्पन्न आणि खर्च यांचा कसाबसा मेळ घालून उदरनिर्वाहविषयक गरजा भगवितात असे दिसून येते.

बहुतांश कुटुंबांची खर्चाच्या विविध बाबींवरील आकडेवारी पुढीलप्रमाणे दिसून आली:

- ◆ बहुतांश (७२.५ टक्के) कुटुंबाचा अन्नधान्यावरील मासिक खर्च १५०१ ते ३००० या दरम्यान, लाईट व पाणी बिलावरील मासिक खर्च ३०१ ते ६०० या दरम्यान, मुलांच्या शिक्षणावरील मासिक खर्च १०० रुपयांपर्यंत, दवाखाना व औषधांवरील मासिक खर्च २०० रुपयांपर्यंत, वाहन व वाहतुकीवरील मासिक खर्च २५० रुपयांपर्यंत, करमणुकीवर मासिक खर्च १०० रुपयांपर्यंत, सण उत्सवावर होणारा मासिक खर्च १०० रुपयांपर्यंत आणि इतर बाबींवरील खर्च (यात व्यसनावरील खर्च समाविष्ट आहे.) ३०० रुपयांपर्यंत होतो.

◆ राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील अभ्यासासाठी निवडलेल्या ८० कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न ३५१८.७५ इतके असून त्यांचा सरासरी मासिक खर्च ३५०१.१३ इतका आहे.

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील निवडलेल्या नमुन्यातील ८० कुटुंबाच्या सरासरी मासिक खर्चाच्या आकडेवारीच्या आधारे एका कुटुंबाच्या कोणत्या घटकावर सरासरी किती मासिक खर्च होतो यानुसार खालील ठळक निष्कर्ष समोर आले.

१) राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील कुटुंबाचा सर्वात अधिक खर्च (६४.१४ टक्के) जीवनावश्यक गरजांच्या पूर्तीसाठी होतो. म्हणजे झोपडपट्टीतील लोक निर्वाह पातळीवरच जीवन जगत आहेत.

२) निर्वाह विषयक गरजांनंतर इतर खर्च, की ज्यामध्ये व्यसनावरील खर्च अंतर्भूत केला आहे तो लक्षणीय आहे (सुमारे १० टक्के) म्हणजे व्यसनाधिनतेचे प्रमाण झोपडपट्टीवासियात अधिक असून त्यांच्या उत्पन्नातील लक्षणीय वाटा व्यसनावर खर्च होताना दिसून येतो.

३) शहरात वाहन-वाहतुकीवरील खर्च ही अत्यावश्यक बाब मानली पाहिजे. त्यावर प्रत्येक कुटुंब सरासरी ५.७ टक्के खर्च करते. कामधंद्यानिमित्त हा प्रवास होतो.

४) दवाखाना व औषधांवरील खर्च ही लक्षणीय प्रमाणात होणारा खर्च आहे. हा खर्च ४.४९ टक्के आहे. हा खर्च त्यांना झोपडपट्टीतील अस्वच्छ पर्यावरणामुळे व त्यांना होणाऱ्या रोगामुळे करावा लागतो. झोपडपट्टीतील सार्वजनिक स्वच्छता अधिक चांगली करून मुलभूत सुविधा निर्माण करून या खर्चाचे प्रमाण कमी करता येणे शक्य आहे.

५) नोंद घेण्यासारखी आणखी एक बाब म्हणजे झोपडपट्टीवासियांचा मुलांच्या शिक्षणावर होणारा खर्च सर्वात कमी व अगदी नगण्य आहे (१.०७ टक्के) यासाठी झोपडपट्टीवासियांच्या शैक्षणिक विकासासाठी खास कार्यक्रम शासनाने राबविण्याची आवश्यकता आहे.

नमुन्यामध्ये निवडलेल्या ८० झोपडपट्टीवासियांना आपणास झोपडपट्टी सोडून अन्यत्र चांगल्या वस्तीत राहावयास जावे असे वाटते काय असा प्रश्न विचारला होता. उत्तरादाखल मिळालेल्या माहितीवरून नमुन्यातील सर्व उत्तरदात्यांना झोपडपट्टी सोडून इतरत्र राहावयास जावे असे वाटत नाही. नमुन्यामध्ये निवडलेल्या उत्तरदात्यांनी दिलेल्या उत्तरामधून या झोपडपट्टीमध्येच का रहावेसे वाटते या बाबतच्या ठळक बाबी पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

- १) झोपडपट्टी सोडून अन्यत्र चांगल्या वस्तीत घर घेणे किंवा जागा घेऊन घर बांधणे परवडत नाही.
- २) आर्थिक स्थिती बेताची असल्याने जमा-खर्चाचा मेळच बसत नाही.
- ३) घरामध्ये कमावणाऱ्या व्यक्तींची संख्या कमी व त्यावर उपजिविका करणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे.
- ४) रोज रोजगार मिळत नाही तसेच चांगल्या प्रकारचे अर्थार्जन मिळून देणाऱ्या रोजगाराचा अभाव आहे. मिळालेल्या रोजगारातून मिळणारे उत्पन्न अत्यंत तुटपुंजे आहे. या उत्पन्नातून घरखर्च भागवून बचत होणे मुश्किल आहे.
- ५) बहुतांश व्यक्ती ह्या सुरुवातीपासूनच झोपडपट्टीमध्ये राहत आहेत त्यामुळे ते झोपडपट्टीतील वातावरणाशी एकरूप झाले आहेत.
- ६) या झोपडपट्टीमध्ये शहरातील इतर झोपडपट्टीमध्ये राहणाऱ्या झोपडपट्टीवासियांचे पुर्नवसन केले आहे व या झोपडपट्टीमधील घरे झोपडपट्टीवासियांच्या मालकीची आहेत. त्यामुळे ते याच झोपडपट्टीमध्ये राहणे पसंत करतात. ज्यांना इतरत्र घर घेणे परवडत नाही त्यांना या झोपडपट्टीमध्ये स्वस्तमत घर विकत मिळाले आहे.

प्रकरण चौथे: राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील भौतिक पर्यावरणाची स्थिती आणि झोपडपट्टीवासियांची आरोग्य स्थिती

प्रस्तुत प्रकरणाची दोन विभागामध्ये विभागणी केली आहे. पहिल्या विभागामध्ये राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील घरे आणि भौतिक पर्यावरणाची स्थिती (Environmental Living Conditions) व दुसऱ्या विभागामध्ये झोपडपट्टीवासियांची आरोग्य स्थिती किंवा दर्जा (Health Conditions/Status of Slum Dwellers) याविषयीचे विवेचन केले आहे.

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील घरे आणि भौतिक पर्यावरणाची स्थिती

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील घरे आणि भौतिक पर्यावरणाची स्थिती स्पष्ट करणारे ठळक मुद्दे खालील प्रमाणे :

झोपडपट्टीतील घरे :

नमुन्यामध्ये निवडलेल्या ८० झोपडपट्टीवासियांपैकी बहुसंख्य ४७.५ टक्के लोक कच्च्या घरामध्ये राहतात त्या खालोखाल ४३.७५ टक्के झोपडपट्टीवासिय निमकच्च्या घरामध्ये राहतात.

खोल्यांची संख्या :

नमुन्यातील बहुसंख्य (९५ टक्के) झोपडपट्टीवासिय दोन खोल्या असलेल्या घरामध्ये राहतात. या दोन खोल्यांचा वापर जेवण करण्यासाठी, झोपण्यासाठी, घरातील वस्तू ठेवण्यासाठी तसेच इतर सर्व गरजा भागविण्यासाठी केला जातो. या सर्व झोपडपट्टीवासियांच्या घरामध्ये आरोग्य रक्षणार्थ घ्यावयाच्या खबरदारीचा पूर्णतः अभाव असलेला दिसून येतो. या घरांमध्ये आरोग्याच्या बाजूने जमेची एकही बाब असलेली दिसून येत नाही. फक्त निवारा किंवा आडोसा एवढाच घराचा अर्थ आहे.

स्वयंपाकासाठी पारंपारिक चुलींचा वापर :

बहुतांश (८८.७५ टक्के) झोपडपट्टीवासिय स्वयंपाक करण्यासाठी चुलींचा वापर करतात.

खिडक्यांचा अभाव :

बहुतांश उत्तरदात्यांची घरे ही कच्ची आहेत. या घरांच्या बांधकामासाठी तट्ट्यांचा, प्लास्टिक कागद तसेच पत्र्याचा वापर केलेला दिसून येतो. यापैकी बहुतांश घरांमध्ये हवेचे वायुविजन होण्यासाठी एकही खिडकी असलेली दिसून येत नाही.

घरातील वीजेची सोय:

बहुतांश (७६.२५ टक्के) उत्तरदात्यांच्या घरामध्ये वीजेची सोय आहे. तर २३.७५ टक्के उत्तरदात्यांच्या घरामध्ये वीजेची सोय नाही. वीजेची सोय नसलेल्या या उत्तरदात्यांच्या घरामध्ये प्रकाशासाठी रॉकेलच्या दिव्याचा वापर केला जातो. वीजेची सोय नसलेल्या या उत्तरदात्यांना वीज बिलाचा खर्च बहुधा परवडत नसावा.

स्वतंत्र घरगुती शौचालयांचा अभाव :

नमुन्यामध्ये निवडलेल्या सर्व ८० पैकी एकाही उत्तरदात्यांच्या घरामध्ये स्वतंत्र शौचालयाची सोय नाही. बहुतांश (५२.५ टक्के) उत्तरदाते सार्वजनिक शौचालयांचा वापर शौचास जाण्यासाठी करतात.

नमुन्यामध्ये निवडलेले ८० उत्तरदाते व त्यांच्या कुटुंबातील इतर सदस्यांपैकी सार्वजनिक शौचालयाचा वापर करणाऱ्यांचे प्रमाण ७०.७ टक्के इतके आहे. २९.२ टक्के लोक उघड्यावर शौचास बसतात.

झोपडपट्टीतील सार्वजनिक शौचालयांची अवस्था:

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीमध्ये महानगरपालिकेने बांधलेली सार्वजनिक शौचालये फार जुनी आहेत. या शौचालयांची अवस्था फार वाईट असलेली दिसून येते. बहुतांश शौचालयांमध्ये भांडी व दरवाजे नाहीत. तसेच या शौचालयांसाठी पाण्याच्या टाक्या

नाहीत. ही शौचालये अतिशय घाण असून महापालिकेकडून या शौचालयांची नियमित स्वच्छता होत नाही. बहुतांश लोक या शौचालयांच्या भोवतीच शौचास बसताना दिसून येतात. त्यामुळे येथे दुर्गंधी पसरलेली दिसून येते. त्यामुळे राजेंद्रनगर झोपडपट्टीवासियांना जिवंतपणे नरकवास भोगावा लागत असल्याचे दिसून येते.

पिण्याचे पाणी :

४३.७५ टक्के उत्तरदाते सार्वजनिक नळ व शेजाऱ्यांकडून भाडेतत्वावर पाणी मिळवितात. राजेंद्रनगर झोपडपट्टीत सार्वजनिक नळांची संख्या केवळ ४५ असून ती कमी असल्याने अनेक झोपडपट्टीवासियांना पाण्याची कमतरता भासत असल्याचे दिसून आले.

झोपडपट्टीतील रस्त्यांची व्यवस्था :

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीमधील बहुतांश रस्त्यांचे डांबरीकरण झालेले आहे.

झोपडपट्टीतील लाईटची व्यवस्था :

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीमध्ये लाईटच्या व्यवस्थेसाठी महापालिकेने ४५ लाईटचे पोल उभारले आहेत.

ड्रेनेज व्यवस्था :

नमुन्यामध्ये निवडलेल्या बहुतांश (८० टक्के) झोपडपट्टीवासियांच्या घरासमोर उघडी गटारे आहेत. महापालिकेकडून या गटारांची स्वच्छता होत नसून या गटारी तुंबलेल्या असतात. पावसाळ्यामध्ये तर या गटारी सतत तुंबलेल्याच असतात. या उघड्या गटारींमध्ये कचरा, सांडपाणी साचून राहिल्याने येथे डासांचा उपद्रव मोठ्या प्रमाणात असलेला दिसून येतो.

कचरा :

नमुन्यामध्ये निवडलेले बहुतांश झोपडपट्टीवासिय घराशेजारीच कचरा टाकतात. या कचऱ्याचा महापालिकेकडून नियमित उठाव होताना दिसून येत नाही. या साठलेल्या

कचन्यामुळे येथे दुर्गंधी, डास व माश्यांचा उपद्रव मोठ्या प्रमाणात होऊन राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील लोकांचे आरोग्य धोक्यात आल्याचे दिसून येते.

डासांचा उपद्रव : Mosquito Problem

नमुन्यामध्ये निवडलेल्या सर्व उत्तरदात्यांनी त्यांना डासांचा त्रास होत असल्याचे सांगितले. या झोपडपट्टीमध्ये वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव, गटारांमध्ये पाणी साठून राहणे, बंदिस्त गटारांचा अभाव, सार्वजनिक शौचालयांच्या स्वच्छतेचा अभाव व नियमित कचऱ्याचा उठाव होत नसल्याने येथे डासांचा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणात असलेला दिसून येतो. येथे एकही घर डास व माश्या विहरित नाही.

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील पुरेशा सार्वजनिक शौचालयांचा अभाव, सार्वजनिक शौचालयांच्या स्वच्छतेचा अभाव, कचऱ्याच्या नियमित उठावाचा अभाव, गटारांच्या स्वच्छतेचा अभाव, वैयक्तिक स्वच्छतेचा व परिसरातील स्वच्छतेच्या अभावाने राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील पर्यावरणीय स्थिती खराब आहे. या भौतिक पर्यावरणाबरोबर येथील सामाजिक पर्यावरणही दूषित असलेले दिसून येते. या झोपडपट्टीमध्ये वर्चस्वासाठी इर्षा अनेक जणांत आहे. या इर्षेतून अनेकदा भांडणे व वाद विवाद होतात. त्यामुळे राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील शांततेचा भंग होऊन येथील सामाजिक पर्यावरणही दूषित झालेले दिसून येते.

झोपडपट्टीवासियांची आरोग्य स्थिती

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील झोपडपट्टीवासियांची आरोग्य स्थिती किंवा दर्जा स्पष्ट करणारे ठळक मुद्दे खालीलप्रमाणे :

व्यक्तिगत स्वच्छताविषयक सवयी :

नमुन्यामध्ये निवडलेल्या ८० उत्तरदात्यांपैकी बहुसंख्य (७१.२५ टक्के) उत्तरदाते आंघोळीसाठी साबणाचा वापर करतात, तर (२८.७५ टक्के) लोक आंघोळीसाठी

साबणाचा वापर करू शकत नाहीत. बहुधा त्यांच्या दारिद्र्याच्या परिस्थितीमुळे साबण वापरणे त्यांना शक्य होत नसावे.

नमुन्यातील बहुसंख्य ९५ टक्के उत्तरदात्यांनी घरातील सर्वजण दररोज सकाळी दात घासतात असे सांगितले. सर्वच उत्तरदात्यांनी रात्री जेवणानंतर घरातील कोणीही दात घासत नसल्याचे सांगितले. दात घासण्यासाठी बहुसंख्य (७७.५ टक्के) उत्तरदाते दुथब्रशचा वापर करत नाहीत.

बहुतांश (८० टक्के) उत्तरदात्यांच्या घरातील सर्वजण जेवणापूर्वी साबणाने हात धूत नाहीत. बहुधा दारिद्र्यामुळे त्यांना साबण वापरणे शक्य होत नसावे.

पिण्याचे पाणी :

नमुन्यामध्ये निवडलेले सर्वच उत्तरदाते पिण्याचे पाणी झाकून ठेवतात पण सर्वच उत्तरदात्यांनी आम्ही पिण्याचे पाणी उकळून पित नाही, असे सांगितले. परिणामी अशुद्ध पाणी पिण्यामुळे होणाऱ्या रोगांना ते बळी पडण्याची शक्यता बळावते.

आहार/पोषण :

नमुन्यातील बहुतांश (५२.५ टक्के) कुटुंबामध्ये भाकरी किंवा चपाती, भात व डाळीची आमटी हे पदार्थ आहारात असतात. या पदार्थांचे पोषणमूल्य विचारात घेता झोपडपट्टीवासियांचा आहार 'समतोल' आहे असे म्हणता येत नाही. तसेच बहुतांश (४७.५ टक्के) कुटुंबामध्ये पंधरादिवसातून एकदा आहारामध्ये पालेभाज्या, अंडी, मटण, मासे असतात. बहुतांश कुटुंबाची आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्याने त्यांना आपल्या दररोजच्या आहारामध्ये भरपूर पोषक द्रव्ये असलेल्या पदार्थांचा समावेश करता येत नसावा. त्यामुळे त्यांची रोगप्रतिकारकशक्ती कमी असण्याची शक्यता बळावते.

व्यसनाधिनता :

नमुन्यामध्ये निवडलेल्या बहुतांश (६८ किंवा ८५ टक्के) उत्तरदात्यांना कोणते ना कोणते व्यसन आहे. दोन किंवा तीन बाबींचे व्यसन असणारेही उत्तरदाते आढळून आले.

व्यसन असणाऱ्या ८० पैकी ६८ किंवा ८५ टक्के उत्तरदात्यांपैकी बहुतांश (७३.७५ टक्के) उत्तरदात्यांना दारूचे व्यसन आहे. या दारूच्या व्यसनाबरोबर इतरही अनेक व्यसने असलेली दिसून आली. या व्यसनांमुळे त्यांचा आरोग्यविषयक दर्जा चांगला नसल्यास नवल नाही.

उत्तरदात्यांना त्यांना असणाऱ्या व्यसनाबरोबरच कुटुंबातील इतर स्त्री, पुरुष व मुले सदस्यांना असणाऱ्या व्यसनांविषयी माहिती संकलित केली होती. उत्तरदात्यांनी दिलेल्या माहितीवरून स्पष्ट होते की, नमुन्यामध्ये निवडलेल्या ८० कुटुंबातील एकूण १९६ व्यक्तींना कोणते ना कोणते तरी व्यसन आहे. त्यापैकी ८५ पुरुष सदस्यांना, २१ स्त्री सदस्यांना व २२ मुलांना व्यसन असल्याचे दिसून आले. नमुन्यामध्ये निवडलेल्या ८० कुटुंबातील सदस्य संख्या ५०२ आहे. म्हणजे ३९.०४ टक्के लोक व्यसनी असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच झोपडपट्टीवासियात व्यसनाधीनतेचे प्रमाण लक्षणीय असून त्यामुळे त्या व्यसनांचा त्यांच्या आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम होत असणार हे उघड आहे. आधीच बेताची आर्थिक स्थिती असताना १८ किंवा २२.५ टक्के उत्तरदात्यांना मटका/जुगार/पत्ते खेळण्याची सवय असल्याचीही एका प्रश्नाच्या उत्तरावरून आढळून आले.

कुटुंबनियोजन :

नमुन्यातील बहुतांश ९२.५ टक्के झोपडपट्टीवासियांनी कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया केली आहे. तर ७.५ टक्के झोपडपट्टीवासियांनी कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया केलेली नाही.

स्त्रियांचे बाळंतपण :

बहुतांश ६० टक्के झोपडपट्टीवासिय स्त्रिया बाळंतपणासाठी दवाखान्यामध्ये जातात. बाळंतपणासाठी दवाखान्यामध्ये जाणाऱ्या ६० टक्के झोपडपट्टीवासियांपैकी बहुतांश ३७.५ टक्के झोपडपट्टीवासिय सरकारी दवाखान्यामध्ये जातात. तर २२.५ टक्के झोपडपट्टीवासिय खाजगी दवाखान्यामध्ये जातात. झोपडपट्टीधारकात बाळंतपणासाठी दवाखान्यामध्ये जाण्याबाबतची जाणीव वाढत असल्याचे दिसून येते.

अल्पकालीन किंवा कमी कालावधीतील आजार :

सर्वेक्षणाआधीच्या दोन महिन्यांच्या कालावधीत कुटुंबियांना झालेल्या आजाराविषयीची माहिती संकलित केली होती त्या आधारे खालील ठळक बाबी दिसून आल्या :

ताप :

नमुन्यातील निवडलेल्या ८० कुटुंबापैकी ६७ (८३.७५ टक्के) कुटुंबातील काही व्यक्ती साधा ताप या आजाराने त्रस्त होत्या. ८० कुटुंबातील एकूण व्यक्तींची संख्या ५०२ इतकी आहे. म्हणजे सुमारे २३ टक्के व्यक्ती तापाने आजारी असल्याचे दिसून येते. म्हणजे राजेंद्रनगर झोपडपट्टीत तापाने आजारी असणाऱ्या झोपडपट्टीवासियांचे प्रमाण लक्षणीय आहे असे म्हणता येईल.

सर्दी/खोकला :

नमुन्यातील ८० कुटुंबापैकी ६२ (७७.५ टक्के) कुटुंबातील काही व्यक्ती सर्दी/खोकला या आजाराने त्रस्त होते, म्हणजेच सुमारे २१.७ टक्के व्यक्ती सर्दी/खोकला या आजाराने आजारी पडत असल्याचे दिसून आले.

अतिसार/जुलाब :

नमुन्यातील ६० कुटुंबातील एकूण १०९ व्यक्ती अतिसार/जुलाब या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे २१.७ टक्के व्यक्ती अतिसार/जुलाब या आजाराने आजारी असल्याचे दिसून येते. झोपडपट्टीत होणारा दुषित पाणीपुरवठा व अस्वच्छ पर्यावरण, अस्वच्छ हाताने किंवा साबणाने हात न धुता अन्न पदार्थांचे सेवन करणे यामुळे या आजाराला बळी पडणाऱ्यांची संख्या खूप आहे असे म्हणता येईल.

त्वचा रोग :

नमुन्यातील २७ कुटुंबातील एकूण ३८ व्यक्ती त्वचारोगांनी त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे ७.५६ टक्के व्यक्ती त्वचारोगांनी आजारी असल्याचे दिसून आले. सभोवतालचे घाणेरडे अस्वच्छ पर्यावरण व त्यातच साबण न लावता आंघोळ करणाऱ्यांचे अधिक

प्रमाण, म्हणजेच व्यक्तीगत शरीर स्वच्छतेचा अभाव यामुळे हे झोपडपट्टीवासिय त्वचारोगांना बळी पडतात असे म्हणता येईल.

दाताचे विकार :

नमुन्यातील १५ कुटुंबातील एकूण १८ व्यक्ती दाताच्या विकाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे ३.५८ टक्के व्यक्ती दाताचे विकार या आजाराने आजारी असल्याचे दिसून येते. दुथब्रश न वापरता तसेच रात्री जेवणानंतर दात घासण्याची सवय नसल्यामुळे झोपडपट्टीवासिय दातांच्या विकाराला बळी पडतात असे म्हणता येईल.

कावीळ :

नमुन्यातील ९ कुटुंबातील एकूण ९ व्यक्ती कावीळ या आजाराने त्रस्त होत, म्हणजे सुमारे १.७९ टक्के व्यक्ती कावीळ या आजाराने आजारी असल्याचे दिसून येते. मैलायुक्त प्रदुषित पाण्याच्या पुरवठ्यामुळे कावीळ आजाराला झोपडपट्टीवासिय बळी पडतात. पाणी उकळून पिण्याची सवयही झोपडपट्टीवासियांना नाही.

विषमज्वर :

नमुन्यातील ६ कुटुंबातील एकूण ६ व्यक्ती विषमज्वर या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे १.१९ टक्के व्यक्ती विषमज्वर या आजाराने आजारी असल्याचे दिसून येते. सांडपाण्याच्या निचऱ्याची अयोग्य व्यवस्था तसेच अस्वच्छ पर्यावरणाचा प्रादुर्भाव झोपडपट्टीत असल्याने विषमज्वराने झोपडपट्टीवासिय आजारी पडतात.

हिवताप :

नमुन्यातील ३ कुटुंबातील एकूण ३ व्यक्ती हिवताप या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे ०.५९ टक्के व्यक्ती हिवताप या आजाराने आजारी असल्याचे दिसून येते. झोपडपट्टीत अस्वच्छ पर्यावरण असल्याने तेथे डासांचे प्रमाण खूप आहे. त्यामुळे झोपडपट्टीवासियांना हिवताप (मलेरिया) रोगाला तोंड द्यावे लागते.

दिर्घकालीन आजार :

वाढलेला रक्तदाब :

नमुन्यातील २८ कुटुंबातील एकूण ३२ व्यक्ती वाढलेला रक्तदाब या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे नमुना कुटुंबातील सुमारे ६.३७ टक्के व्यक्ती वाढलेला रक्तदाब या आजाराने आजारी आहेत.

जठरासंबंधी/जठराची सूज :

नमुन्यातील १७ कुटुंबातील एकूण १८ व्यक्ती जठरासंबंधी किंवा जठराची सूज या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे ३.५८ टक्के व्यक्ती वाढलेला रक्तदाब या आजाराने आजारी आहेत.

दमा :

नमुन्यातील १५ कुटुंबातील एकूण १७ व्यक्ती दमा या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे ३.३८ टक्के व्यक्ती दमा या आजाराने आजारी आहेत.

मधुमेह :

नमुन्यातील ९ कुटुंबातील एकूण ११ व्यक्ती मधुमेह या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे २.१९ टक्के व्यक्ती मधुमेह या आजाराने आजारी आहेत.

टी. बी. :

नमुन्यातील ८० कुटुंबांपैकी ३ (३.७५ टक्के) कुटुंबातील एकूण ४ व्यक्ती टी. बी. या आजाराने त्रस्त होत्या म्हणजे सुमारे ०.७९ टक्के व्यक्ती टी. बी. या आजाराने आजारी आहेत.

हृदयरोग :

नमुन्यातील ३ कुटुंबातील एकूण ३ व्यक्ती हृदयरोग या आजाराने त्रस्त होत्या, म्हणजे सुमारे ०.५९ टक्के व्यक्ती हृदयरोग या आजाराने आजारी आहेत.

कॅन्सर :

नमुन्यातील एका कुटुंबातील एक व्यक्ती कॅन्सर या आजाराने आजारी होती.

झोपडपट्टीत उपलब्ध असणाऱ्या आरोग्य सुविधा :

राजेंद्रनगरमधील झोपडपट्टीवासियांना कमी खर्चातील कायम स्वरूपी उत्तम आरोग्य सुविधांचा अभाव असल्याचे दिसून आले. शहरात चांगले दवाखाने व स्पेशालिस्ट डॉक्टर असूनही झोपडपट्टीवासियांना तिकडे जाणे आर्थिकदृष्ट्या परवडत नाही. राजेंद्रनगर झोपडपट्टीमध्ये तज्ञ डॉक्टरांचा अभाव आहे. या झोपडपट्टीमध्ये जनरल प्रॅक्टीशनर (B.A.M.S., B.H.M.S) डॉक्टरांचे चार ते पाच दवाखाने आहेत. महानगरपालिकेच्या फिरत्या दवाखान्याची गाडी आठवड्यातून एकदा या झोपडपट्टीत येते. या झोपडपट्टीत कायम स्वरूपी सार्वजनिक रुग्णालय नाही. कोल्हापूर शहरातील सार्वजनिक रुग्णालय (सी. पी. आर.) या झोपडपट्टीपासून लांब असल्याने बहुतांश झोपडपट्टीवासिय झोपडपट्टीमध्ये उपलब्ध असलेल्या जनरल प्रॅक्टीशनर या डॉक्टरांच्याकडून उपचार करून घेतात.

राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील अस्वच्छ पर्यावरणीय परिस्थितीमुळे या झोपडपट्टीमध्ये लोकांचे आजारी पडण्याचे प्रमाण मोठं आहे. त्यामुळे कोल्हापूर महानगरपालिकेने या झोपडपट्टीवासियांची आरोग्य स्थिती सुधारण्यासाठी झोपडपट्टीमध्ये तज्ञ डॉक्टरांनी युक्त असे सार्वजनिक रुग्णालय उभारणे आवश्यक आहे.

झोपडपट्टीवासियांना अधिक महत्त्वाचा वाटणारा प्रश्न:

१) रोजच्या दोन वेळच्या जेवणाचा प्रश्न हा झोपडपट्टीवासियांना सर्वाधिक महत्त्वाचा वाटतो. झोपडपट्टीवासियांची अत्यंत गरीबीची स्थिती याला कारणीभूत आहे. दारिद्र्य निर्मुलनाच्या योजना झोपडपट्टीत अग्रक्रमाने राबविणे गरजेचे आहे हे यावरून सूचित होते.

२) त्यानंतर दुसऱ्या आणि तिसऱ्या क्रमांकावर सार्वजनिक स्वच्छतागृहांची साफसफाई व कचऱ्याचा उठाव या पर्यावरणीय प्रश्नांना झोपडपट्टीवासियांनी प्राधान्य दिले आहे. यावरून झोपडपट्टीतील अस्वच्छ पर्यावरणाची स्वच्छता अग्रक्रमाने होणे गरजेचे आहे अशीच इच्छा त्यांनी व्यक्त केली आहे, असे म्हणता येईल.

३) त्यानंतर बेकारीची समस्या, ड्रेनेज व्यवस्था नसणे, आरोग्य सुविधांचा अभाव, घरांच्या गलिच्छपणाचा प्रश्न, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न या प्रश्नांना त्यांनी प्राधान्य क्रम दिला आहे. यावरूनही बेकारीच्या प्रश्नांची जशी झोपडपट्टीवासियांना झळ बसते तशीच अस्वच्छ पर्यावरणाविषयीची त्यांची जाणीव ही व्यक्त होते.

झोपडपट्टीवासियांना कोणत्या सुधारणा होणे महत्त्वाचे वाटते? :

नमुन्यातील बहुतांश (८८.७५ टक्के) झोपडपट्टीवासियांना सार्वजनिक शौचालयांची स्वच्छता, कचऱ्याचा नियमित उठाव व गटारांची स्वच्छता होणे महत्त्वाचे वाटते.

सर्वसाधारण निष्कर्ष :

वसाहतीतील पर्यावरणाची गुणवत्ता आणि मानवी आरोग्य या दोहोत थेट संबंध असतो हे प्रस्तुत अभ्यासासाठीचे प्रमुख गृहितक आहे. पर्यावरण अस्वच्छ असेल तर मानवी आरोग्याचा दर्जाही घरसलेला असण्याची शक्यता अधिक असेल हे तपासून पहाण्यासाठी कोल्हापूर शहरातील राजेंद्रनगर झोपडपट्टीचा अभ्यास करण्यात आला. अस्वच्छ छोट्या झोपड्या त्यात आरोग्यासाठी पोषक पर्यावरणाचा अभाव, घरगुती शौचालयांचा अभाव, जमीनीअंतर्गत ड्रेनेजचा अभाव, उघडी तुंबलेली गटारे, कचऱ्याने माखलेले रस्ते, डास आणि माश्यांचा मुक्त वावर, अशुद्ध पाणी पुरवठा, कमी पाणीपुरवठा, सार्वजनिक शौचालयांची कमी संख्या आणि त्यांच्या स्वच्छतेचा अभाव, कचऱ्याच्या योग्य निर्गतीचा अभाव, पर्यायाने सर्वत्र घाणीचे आणि दुर्गदीचे साम्राज्य अशी राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील पर्यावरणाची स्थिती असल्याचे दिसून आले. ही स्थिती अर्थातच

मानवी आरोग्याला पोषक नाही. त्यामुळेच ताप, सर्दी-खोकला, अतिसार-जुलाब, त्वचारोग, दातांचे विकार, कावीळ, विषमज्वर, हिवताप यासारख्या अल्प मुदतीच्या आराजांनी ग्रासलेल्या झोपडपट्टीवासियांचे प्रमाणही लक्षणीय असल्याचे दिसून आले. याशिवाय वाढलेला रक्तदाब, दमा, मधुमेह, टी.बी., हृदयरोग आणि कॅन्सर यासारख्या दिर्घकालीन आजारांनी ग्रासलेले लोकही राजेंद्रनगर झोपडपट्टीत दिसून आले. अत्यंत तोकडे उत्पन्न असलेले कनिष्ठ सामाजिक-आर्थिक वर्गातील आणि बहुसंख्येने अशिक्षित लोक या झोपडपट्टीत वास्तव्य करतात. त्यांची व्यसनाधिनता आणि वयक्तीगत स्वच्छतेच्या सवयी या बाबीही उत्तम आरोग्यास पोषक नसलेल्या आढळल्या. दारिद्र्याच्या स्थितीमुळे पाणी उकळून पिणे, दुग्धशने दात घासणे, साबणाचा वापर करून आंघोळ करणे व हात धुणे या साध्या बाबीही अनेकाना परचडणाऱ्या नाहीत, असेही दिसून आले. थोडक्यात राजेंद्रनगर झोपडपट्टीतील अस्वच्छ पर्यावरणामुळेच तेथील लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा घसरलेला असल्याचे दिसून आले. रोगग्रस्त लोकांचे प्रमाण लक्षणीय असल्यावरून झोपडपट्टीवासियांचा अशिक्षितपणा, त्यांचे अज्ञान आणि त्यांची दारिद्र्याची स्थिती हे घटकही त्यांच्या व्यक्तीगत आरोग्याचा दर्जा चांगला राखण्यास पोषक नाहीत असेही प्रस्तुत अभ्यासात दिसून आले.